

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 9

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1917–1923)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення та радіомовлення України
за програмою "Українська книга"*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
за участю Варвари ШУЛЬГИ

Автори передмови: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Автори коментарів: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
Мар'ян МУДРИЙ

І Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., Мудрий М., коментарі, 2009
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2009

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

По Володимирі зісталося багато синів. Они сиділи по різних землях і почали між собою сваритися й воюватися. Святополк, що сидів у Києві, почав убивати й виганяти братів із їх городів, щоб забрати всі землі до купи в свої руки, як то зробив був свого часу його батько. Але його переміг брат Ярослав і з часом забрав у свої руки майже всі землі, які за Володимира належали до Києва.

Подібно, як батько, Ярослав багато старався для церкви і духовенства, для освіти і книжності. За його часів були вже на Русі письменники, які вміли складати різні поучення так гарно, як тільки вміли найліпші письменники: такий був священик Іларіон*, потім поставлений митрополитом у Києві.

Ярослав старався також, щоби людям не було кривд від княжих бояр і урядників. До наших часів переховався збірник законів під назвою "Руська правда". Там списано, як суди мали судити й карати за Ярослава; між ними є й устава, видані Ярославом для урядників, що їздили по селах і городах: що вони мали брати від людей на своє прогодування, а більше того не сміли.

Київська держава була велика і славна за Ярослава, як і за його батька. Мало не з усіма більшими володарями тодішніми Ярослав був посвоячений. Сам мав він жінкою доньку шведського короля; його син був жонатий з візантійською царівною; одна донька була віддана за французького короля, друга — за норвезького; сестру свою Ярослав видав за польського короля, а угорський король теж був жонатий з українською княжною.

Різні сусіди, як їм траплялася біда, шукали схоронища й помочі у Ярослава. Так багато помагав він польському королеві, бо той не міг дати собі ради: в його землях були все великі бунти.

Та слава й сила Руської держави не постояла довго по Ярославі. Але хоч і впала вона, то багато по ній доброго сліду полишилося на довгі віки. Лишилася християнська наука й віра, церква й духовенство, письменство й однакова церковна слов'янська мова по всіх землях. Лишився один княжий рід, з якого різні землі довго потім мали собі князів, уважаючи, що то їх питомі володарі; лишилося спільне ім'я руське. Лишилося однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті. Багато приподобилося у тім часі до себе життя по різних українських краях і вони почули себе тоді ближчими одні до одних.

Тому та стара Київська держава має велику вагу в нашій історії.

Києві, а в 1047–1066 рр. був конунгом Норвегії під іменем Гаральда III Сурового (*Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 320*).

...сестру свою Ярослав видав за польського короля... — сестра Ярослава Мудрого Добронега між 1040 та 1042 рр. вийшла заміж за польського короля Казимира Відновника (*Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 277–278*).

...угорський король теж був жонатий з українською княжною — у 1046 р. Ярослав Мудрий віддав свою найстаршу дочку Анастасію за угорського короля Андрія I, якого тоді ж обрали королем Угорщини, зрештою, значною мірою за підтримки Ярослава Мудрого (*Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 311–312*).

А.Ф.

Ярослав Мудрий

Публікується за виданням: *Грушевський М. Ярослав Мудрий // Крушельницький А. Руська читанка для першої класи середніх шкіл. — Львів, 1911. — С. 67–68. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфа “Володимир і Ярослав. Християнство на Україні” за виданням: Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — К., 1907 — С. 21–30. Перевидання: Крушельницький А. Руська читанка для першої класи середніх шкіл. — 2-е змінене вид. — Львів, 1914. — С. 53–55; Крушельницький А. Українська читанка для першої класи середніх шкіл / Зладив І.Копач. — 4-е змінене вид. — Львів, 1922. — С. 42–44.*

с. 357 *...був священник Іларіон...* — по смерті митрополита Кирила I в 1051 р. синод єпископів без погодження з константинопольським патріархом обрав митрополитом пресвітера княжої церкви в Берестові Іларіона (*Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 268*).

А.Ф.

Татарський погром України

Публікується за виданнями: *Грушевський М. Татарський погром України // Крушельницький А. Руська читанка для другої класи середніх шкіл. — Львів, 1912. — С. 260–264. Передрук зі скороченнями та стилістичними змінами параграфа “Татарщина і король Данило” за виданням: Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1911. — С. 134–140. Перевидання: Крушельницький А. Українська читанка для другої класи середніх шкіл / Зладив І.Копач. — 2-е змінене вид. — Львів, 1920. — С. 208–213; Крушельницький А. Пята читанка для п'ятого року науки в єдиній школі; для першої класи старшої основної школи; для першої класи середніх шкіл. — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 320–323.*

с. 358 *При кінці XII віку об'єднав їх один із племінних вождів, Темуджін, і почав підбивати з ними сусідні племена турецькі й татарські* — Темуджін після багаторічної боротьби з сусідніми з монголами племенами нарешті в 1206 р. об'єднав під своєю владою всю Монголію і на курултаї на річці Онон проголошений кааном, тобто імператором Монголії, і прибрав собі ім'я-титул Чингізхан (*Войтович Л. Нашадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. — Львів, 2004. — С. 80–82*).

...визначив у поход свого сина Джучі, а коли цей ухилився, послав у похід воєводу Субутая — детальніше про завоювання монголами Середньої Азії та Закавказзя на початку 1220-х рр. див.: *Войтович Л. Нашадки Чингіз-Хана. — С. 85–87*.

Битву звели над рікою Калкою... — про битву на річці Калці руських військ проти монголів, яка відбулася 30 травня–1 червня 1223 р., див.: *Войтович Л. Нашадки Чингіз-Хана. — С. 87–89*.

ЗМІСТ

	с. тексту	с. ком.
<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК.</i> “Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала”: Наукова та науково-популярна спадщина М.Грушевського (1917–1923)	V	
Розділ I. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ	1	418
Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]	3	418
Велика, Мала і Біла Русь	5	419
Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки	17	422
Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти	35	430
З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти	86	435
Розділ II. НЕКРОЛОГИ	199	462
Пам’яті Федора Вовка. † 29 червня 1918 р.	201	462
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ	207	476
Занепад українського життя в XV і XVI в.	209	476
Острозька академія	214	476
Як козаки лагодяться в морський похід	224	481
Молоді літа Хмельницького	227	482
Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня	229	482
Початки відродження в Західній Україні	233	483
Галицьке відродження і 1848 р.	236	485
Українські стародруки	239	486
Додаток I: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА (1912–1916)	243	491
Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці	244	491
Від редакції [часопису “Україна”, 1914, кн. 1]	248	493
Омельковичі	250	495
Дашкович Остафій	251	497
Дорошенко Михайло	252	500
Гуня Дмитро	253	502
Острянин Яцько	254	503
Гадяцька унія	256	503
Дорошенко Петро	259	508
Полуботок Павло	263	514
Козацтво на Україні	266	519
Україна. Історія	274	521

Додаток II: НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ (1908–1923)	335	527
Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв	336	527
Пѣдкарпатска Русь в давнинѣ	338	527
Грецькі колонії на Україні	340	528
Про наш край і народ	343	528
Найдавніша культура українсько-руських племен	346	528
“Ясне сонечко”	352	530
Володимир і Ярослав. Християнство на Україні	354	531
Ярослав Мудрий	357	532
Татарський погром України	358	532
Острог — осередок освіти на Україні	361	533
Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці	362	534
Морські походи козаків	365	535
Про батька козацького Богдана Хмельницького	367	536
КОМЕНТАРІ	418	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	542	
ПОКАЖЧИК	547	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 9

Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Формат 70x100^{1/16}. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Наклад 5000 прим.
Вид. № 34. Зам. 274-9.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 9: Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”. — 2009. —
592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-628-8 (т. 9).

Дев’ятий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” й охоплює період 1917–1923 рр., а також містить додатки за роки 1908–1916. У томі вміщені історичні статті, огляди, науково-популярні праці вченого.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)